

Resum

La conferència se centrarà en l'anàlisi de l'important paper que Puig i Cadafalch va tenir en la configuració de l'Institut d'Estudis Catalans al llarg de la primera meitat del segle XX, l'etapa més esplendorosa de l'entitat. Massa sovint el seu protagonisme ha estat menystingut i/o distorsionat en haver-se reduït a un sol aspecte concret, com fou, per exemple, la seva actuació durant la destitució d'Eugeni d'Ors com a secretari general de l'Institut. Durant l'etapa fundacional de l'entitat (1907-1911) hi tingué una actuació decisiva, que es pot equiparar perfectament a la de Prat de la Riba mateix, Pijoan o Rubió i Lluch, fins ara considerats com els «homes clau» d'aquell període. Posteriorment, el seu paper no féu sinó créixer, sobretot a partir de la seva designació com a president de la Mancomunitat de Catalunya, després de la mort de Prat de la Riba (1917). I tampoc no es pot oblidar que ell fou una peça clau a l'hora d'assegurar la continuïtat de la institució durant els difícilíssims primers temps del franquisme.

Abstract

The lecture will be focused on the analysis of the important role that Puig i Cadafalch played in the configuration of the Institut d'Estudis Catalans over the course of the first half of the 20th century, the body's most splendid phase. Too often, his protagonism has been underestimated or distorted by having been reduced to a single specific aspect, such as, for example, his action during the dismissal of Eugeni d'Ors as the General Secretary of the Institut. During the founding period of the entity (1907-1911) his action was decisive, and could be seen as perfectly equivalent to Prat de la Riba himself, Pijoan, or Rubió i Lluch, considered until now as «key men» of this period. Later, his role did nothing if not increase, especially from the time of his assignment as president of the Mancomunitat de Catalunya, after the death of Prat de la Riba (1917). And it must also not be forgotten that he was a key part of assuring the continuity of the institution during the very difficult early stage of Franco's regime.

La importància de la personalitat política i cultural (sobretot com a arquitecte i historiadore de l'art) de Josep Puig i Cadafalch (1867-1956), i els avatars que es derivaren d'aquesta doble activitat, segurament han influït en la tendència a menystenir altres facetes ben importants de la seva trajectòria. Aquest és el cas de la seva actuació en el si de l'Institut d'Estudis Catalans. No és cap exageració parlar d'una menysvaloració general a l'hora de calibrar el paper que tingué en el si d'aquesta institució d'alta cultura. Sobretot si el comparem amb el paper emblemàtic que hom ha atorgat a noms com els d'Enric Prat de la Riba, Josep Pijoan o Eugeni d'Ors, que automàticament associem al nom de l'Institut. En el cas de Puig, aquesta associació és rara i només la fan els coneixedors de la història de la institució. Naturalment, no es tracta pas de regatejar la importància de Prat i de Pijoan en la conformació del primer Institut (o d'Eugeni. d'Ors en la configuració *noucentista* de la institució), però sí que convé reivindicar l'actuació decisiva que també hi tingué Puig i Cadafalch. I no tan sols en el que en podríem dir l'*etapa fundacional*, sinó ben bé al llarg dels cinquanta primers anys de vida de l'entitat. La llarga durada i la profunditat de la seva influència fa que sigui ell la personalitat que encarni més bé la noció de continuïtat de l'entitat. Una continuïtat, val a dir, ben difícil enmig dels canvis i convulsions que va haver de patir l'Institut durant la primera meitat de la seva existència. Un repàs succint però mínimament aprofundit de la participació de Puig en les principals etapes de la història d'aquest organisme fa evident la vàlua de la seva aportació.

1. Etapa fundacional. L'Institut únic (1907-1911)

Si bé la paternitat de la idea de crear una institució d'alta cultura sembla que cal repartir-la entre Josep Pijoan i Antoni Rubió i Lluch (una altra personalitat menysvalorada malgrat que en fou el primer president) i que correspon sens dubte a Prat de la Riba el mèrit d'ésser el creador polític de l'Institut, no es pot deixar de tenir present Puig i Cadafalch com el quart nom que intervingué en la definició primera de l'ens. Diversos autors (Alexandre Galí, Enric Jardí, Ramon Grau i Marina López)¹ n'han remarcat la importància com a ideòleg i formulador de la política cultural menada ja aleshores. Cal recordar que en el moment de la fundació de l'Institut, Puig ja era un destacat dirigent de la Lliga Regionalista —membre del Comitè d'Acció Política, regidor de Barcelona (1901-1905), des d'on havia promogut la Junta de Museus (1902), i diputat solidari a Madrid (del mateix 1907 fins al 1909)—, era un rellevant arquitecte i estudiós que havia fet notabilíssimes aportacions a la història de l'art —havia estat professor a l'Escola

1. A. GALÍ en la seva monumental *Història de les institucions del moviment cultural a Catalunya 1900-1936*, 23 v., Barcelona, Fundació Alexandre Galí, 1979-1986; Enric JARDÍ en la seva biografia *Puig i Cadafalch arquitecte, polític i historiadore de l'art*, Barcelona, Ariel, 1975; i R. GRAU i M. LÓPEZ en la veu que li dedicaren a *Ictineu: Diccionari de les Ciències de la Societat als Països Catalans*, Barcelona, Edicions 62, 1979.

d'Arquitectura de Barcelona (1901-1902) i als Estudis Universitaris Catalans (1905), havia participat al Congrés arqueològic de França i el mateix 1907 havia guanyat el premi Martorell per *L'arquitectura romànica a Catalunya*— i sobretot era un home de confiança de Prat de la Riba, a qui el president de la Diputació, com ha explicat Jardí, consultà moltes de les iniciatives culturals que va emprendre, entre les quals, la configuració del mateix Institut.² Segons Galí (un altre testimoni de pes), Puig era el responsable de la mateixa noció de ciència que prengué com a base la nova institució, la qual tenia com a punts nodals la defensa d'una ciència especialitzada (contra l'enciclopedisme), el contacte amb la ciència universal, la prioritat en la formació de les elits i la desvinculació de la universitat oficial.³

En un àmbit menys abstracte, més d'iniciatives concretes, també es deixà sentir la seva voluntat. Ell fou, per exemple, el principal impulsor de les excavacions d'Empúries, que es convertiren en una de les actuacions més brillants de l'Institut (i de la Junta de Museus). I fou decisiu en l'orientació adoptada per l'Institut envers la recerca arqueològica.

La seva influència, doncs, ja en aquest primer període, no fou gens negligible. Precisament per això, per ocupar en aquells moments una posició de poder indubtable, esclatà aleshores un primer conflicte amb un altre dels formuladors inicials de l'entitat: Josep Pijoan. L'allunyament definitiu de l'Institut i de la mateixa Catalunya (amb l'avinentsa de constituir l'Escola Espanyola de Roma) de qui fou el primer secretari i un dels principals impulsors de l'Institut ha estat una qüestió força debatuda. Josep M. de Sagarra, Josep Pla i Enric Jardí han remarcat com a possible causa principal de la marxa de Pijoan el seu enfrontament amb Puig, que el darrer dels tres citats suposa que ja provenia de l'època en què coincidiren a la Junta de Museus.⁴ Per bé que, a ulls d'ara, no sembla que aquest fos el factor de pes (s'han apuntat raons de caire sentimental, de menyspreu generalitzat envers la seva feina entre la resta de membres de l'entitat i, fins i tot, d'un evident desencís polític motivat pel panorama sorgit arran de la Setmana Tràgica) l'enfrontament entre tots dos fou públic i notori. El mateix Pijoan n'ha reportat diferents episodis en les llargues converses que va mantenir amb Josep Pla i que l'escriptor empordanès va incloure en la biografia que li dedicà.⁵ I també quedà prou reflectit en la mateixa documentació interna de l'Institut. La confrontació va atènyer qüestions cabdals de política cultural, com ara si calia prioritzar les excavacions d'Empúries (com pretenia Puig) o la recuperació de les pintures murals romàniques (com defensava Pijoan) i arribà també al terreny de la discussió historiogràfica (així, Pijoan criticà en la seva monumental *Summa Artis* diferents aspectes de la teoria sobre la gènesi de l'art romànic català feta per Puig).

2. Enric JARDÍ, *Puig i Cadafalch...*, 1975, p. 92.

3. Així ho afirma en diferents volums de la seva obra: A. GALÍ, *Història de les institucions...*, 1978-1986, *Introducció*, 3, p. 166-168; llibre IX: *Ensenyament universitari*, p. 275-278, i llibre XVII: *Institut d'Estudis Catalans*, p. 7-8.

4. J. M. de SEGARRA, *Memòries*, vol. 2, 2a ed., Barcelona, Edicions 62, 1986; Josep PLA, «Vida i miracles de Josep Pijoan», a Josep PLA, *Tres biografies*, Barcelona, Destino, 1981; i Enric JARDÍ, *Puig i Cadafalch...*, 1975.

5. Josep PLA, «Vida i miracles de Josep Pijoan», a Josep PLA, *Tres biografies*, 1981.

2. L'Institut triple. L'etapa de les grans realitzacions (1911-1923)

La conversió, el 1911, de l'inicial Institut *únic* (dedicat bàsicament a la recerca historioliterària i arqueològica) en Institut *triple* (format per la Secció Històrico-Arqueològica, la Filològica i la de Ciències) i l'augment substantiu del nombre de membres (dels vuit primers es passà a vint-i-un) no significaren una minva de la influència de Puig en el si de l'entitat, sinó al contrari. El vincle que, des del moment de la seva fundació, va establir l'Institut amb el poder polític fou la clau del seu èxit, perquè per primer cop a la història contemporània de Catalunya una institució d'alta cultura autòctona va poder comptar amb importants fons públics i va poder abordar iniciatives impensables sense aquesta mena de finançament. Aquest vincle és el que explica el paper director que tingué Prat de la Riba en l'etapa inicial i també és el que explica la influència creixent de Puig en el seu si. El torn rotatori, al llarg de l'any, en la presidència de l'Institut de cadascun dels presidents de les seccions (establert amb aquesta reforma de 1911) impossibilità, en la pràctica, que el teòric màxim càrrec de l'entitat tingués una visió continuada de l'activitat global realitzada. Això afavorí una actuació directora al marge de la presidència de l'Institut, que fou duta a terme pel càrrec polític de màxima importància: primer pel president de la Diputació i, posteriorment, pel qui fou president de la Mancomunitat (Puig i Cadafalch).

La supeditació de l'entitat al poder polític havia permès que ja des de l'inici Prat de la Riba fos el veritable president i fou la que va possibilitar que Puig tingués també una influència importantíssima pels vincles polítics i amicals que ambdós mantenien. Una influència, la de Puig, que cresqué fins al màxim arran de la mort de Prat, el 1917. Aleshores, els dos càrrecs que Prat acumulava d'ençà del 1914 es desdoblaren: Puig assumí la presidència de la Mancomunitat i Joan Vallès i Pujals fou el president de la Diputació de Barcelona. Si bé en una dimensió teòrica la influència de Puig en el si de l'Institut hauria d'haver estat molt més limitada que no l'exercida per Prat en el seu moment, en la pràctica no va ésser així. Sobre el paper, Vallès i Pujals podia presidir tots els plenaries (en qualitat de president de la Diputació de Barcelona) i Puig només podia presidir una secció, la Històrico-Arqueològica (de la qual n'havia estat elegit membre el 1916, després de la renúncia d'A. Rubió i Lluch), i només per torn i per un període limitat de quatre mesos l'any podia ésser president de l'Institut. Però fins i tot aquesta limitació (més teòrica que real) desaparegué el 1920, quan hi hagué els traspassos de competències de les diputacions a la Mancomunitat i aquest organisme públic es convertí en el nou rector polític de l'activitat de l'Institut. Cal assenyalar que el poder creixent de Puig en el si de l'Institut coincidí no tan sols amb el seu protagonisme públic com a president mancomunitari, sinó també com a puixant dirigent en el si del seu propi partit, la Lliga, que arribà al seu punt culminant precisament en el període 1919-1920, quan hi hagué un cert eclipsament polític momentani de la figura de Cambó.

Des del mateix any de la constitució de la Mancomunitat, el 1914 (tres anys abans de la seva assumpció de la presidència mancomunal), Puig va poder tenir una intervenció transcendental per al funcionament de l'Institut des del seu càrrec de president de la Comissió d'Instrucció Pú-

blica de la Diputació de Barcelona. A. Galí ha explicat com utilitzà aquest càrrec per instituir nous serveis mancomunals que eren posats sota el control científic de l'Institut (concretament de la «seva» Secció Històrico-Arqueològica):

Les iniciatives partien del senyor Puig i Cadafalch, president de la dita comissió el qual en formular el pressupost d'instrucció pública de la Diputació feia posar manta partida per mant servei, i quan eren aprovades feia trametre la notícia a l'Institut demanant-li si es volia encarregar del servei i l'oportú informe per a organitzar-lo, cosa que indefectiblement l'Institut, on actuava Puig i Cadafalch [...] es mostrava decidit a acceptar i a complir. Així van néixer els serveis d'excavacions, de catalogació de monuments, d'arxius i museus, del mapa geogràfic, etc.⁶

I aquesta actuació institucionalitzadora s'intensificà quan fou nomenat president de la Mancomunitat a la mort de Prat i s'expandí enllà de la Secció Històrico-Arqueològica, ja que fou decisiva en la constitució de nous seminaris, com en el cas del Seminari-Laboratori de Pedagogia, que depenia de la Secció de Ciències.

L'augment de poder de Puig va anar acompanyat inevitablement de l'augment de tensions amb altres membres de l'Institut i la seva consolidació com a home fort de l'entitat féu que hagués d'adoptar un paper resolutori en els principals moments de crisi de l'etapa que ara considerem.

Ja abans de la mort de Prat, esclatà un seriós conflicte entre Puig i una altra de les grans personalitats de l'Institut, Antoni Rubió i Lluch. Aquest darrer presentà la seva renúncia a la presidència de la Secció Històrico-Arqueològica a finals del 1915 (al·legant motius de salut) i, pocs mesos després, el 29.V.1916, Puig fou elegit unànimement com a nou cap de la secció. El fet en si ja és prou simptomàtic de la situació que en realitat es donava a la secció, on Rubió ocupava oficialment el càrrec de president, però qui l'exercia en la pràctica era Puig, cosa que no podia deixar de provocar tensions internes. L'afer no tingué gaire transcendència pública, ja que Rubió continuà assistint regularment a les sessions de la secció i als plenaris durant tot el període ací considerat. En una carta que el mateix Rubió va trametre a mossèn A. M. Alcover un temps després de l'afer, el 18.IX.1917, exposà el seu conflicte amb Puig i com es produí la renúncia:

En Prat va ser l'únic que en el cas de la meua dimissió, a pesar de que es tractava d'una seria topada amb en Puig, que és a pesar de tot un enemic noble i lleial, va mostrar-se neutral; més ben dit, va insistir en que jo no presentés la dimissió. En Puig va presentar també la seva dimissió, més davant la meua insistència, la secció va creure que la meua vacant, s'havia d'omplir ab una persona tan prestigiosa en el catalanisme, com en Puig, y jo'm vaig adherir noblement y el vaig votar. Així, no vaig voler acceptar la Visepresidència. M'he quedat de soldat ras. Ara el qui presideix realment es el «manyefla» de qui li he parlat, causa primordial de la meua dimissió.⁷

6. A. GALÍ, *Història de les institucions*, llibre xvii: *Institut...*, 1978-1986, p. 105.

7. Reproduïda a Joan JULIÀ i MUNÉ, *L'inici de la lingüística catalana. Bernhard Schädel, Mn. Antoni M. Alcover i l'Institut d'Estudis Catalans: Una aproximació epistolar, 1904-1925*, Barcelona, Curial i PAM, 2001, p. 303.

En aquest mateix escrit, A. Rubió també explicà els motius pels quals no optà per una ruptura total amb la institució:

Me pregunta o m'diu V. que no compren com segueixo continuant en l'Institut, és aquí la part més confidencial, o la més confidencial de la meua carta. Jo hi tinc a l'Institut a n'en Jordi, que es el que ha fet la obra mes seria y abnegada, sense treure cap mèrit a ningú, creant se pot dir la seva magnífica Biblioteca, el fruit mes útil i saboros de la fundació. Ademes jo no n' tinc prou amb la catedra per viure. Amb un sou de catedràtic avui no viu un pare de família. Jo necessito ser membre de l'Institut, y professor de Literatura Catalana, i encara Consul de Grecia. Si deixo l'Institut perdré també la classe de Lit. Catalana. Ja sap V. com les gasten els cacics del Catalanisme, i sobretot la jovenalla exaltada que'ls segueix i obeeix incondicionalment.⁸

Si la crisi d'A. Rubió fou resolta a l'interior de l'entitat, dos conflictes esdevinguts en aquella època amb altres membres emblemàtics de l'Institut tingueren un gran ressò públic i exigiren de Puig (per la seva condició de màxima autoritat *real*) una intervenció decidida, però també discutida i discutible. Ens referim als casos Alcover i d'Ors.

El conflicte de mossèn A. M. Alcover (president de la Secció Filològica) amb l'Institut, va tenir com a temàtica de fons l'oposició del canonge al procés de normativització lingüística impulsat per Pompeu Fabra i la situació de marginalització progressiva del qui n'era president en relació amb la resta dels membres de la secció. Els avatars del conflicte, que arribà al punt àlgid a principis de 1918, han estat explicats sobretot pel seu deixeble i biògraf Francesc de Borja Moll i també pels biògrafs de Fabra Josep Miracle i Mila Segarra.⁹ No entrarem, doncs, a considerar-los de manera detallada, però sí que val la pena repassar l'actuació de Puig en l'afer, que fou molt polèmica. Francesc de B. Moll explicà els contactes que, ja a finals de 1917, Alcover va tenir amb ell i amb d'altres dirigents polítics (Vallès i Pujals i Cambó) per tal de trobar una sortida negociada a la situació de tensió que existia. La proposta de solució d'Alcover passava per un desdoblament de la Secció Filològica que la dividís en una secció filològica pròpiament dita (en la qual hi havien de ser ell, Fabra i tres col·laboradors destacats que no eren membres de l'Institut: Pere Barnils, Antoni Griera i Manuel de Montoliu) i una altra secció d'expansió de la llengua (amb la resta de membres de la secció d'aleshores: Josep Carner, Lluís Segalà, mossèn Frederic Clascar i Lluís Nicolau d'Olwer). Segons Moll, que en aquest punt segueix el testimoni d'Alcover, fou Puig qui en una reunió amb el canonge, el 21.IV.1918, tirà per terra tota negociació «per un punt de vista personal seu». Sembla, però, bastant improbable que en aquest punt Puig apliqués una visió gaire *personal*. Ni a Fabra ni a la resta de membres de la SF, la solució d'Alcover no els podia interessar de cap manera, ja que el gramàtic barceloní podria haver quedat neutralitzat en una nova secció filològica on no tingués una correlació de for-

8. Joan JULIÀ I MUNÉ, *L'inici de la lingüística catalana...*, 2001, p. 304.

9. F. de B. MOLL, *Un home de combat (mossèn Alcover)*, Palma, Moll, 1961; Josep MIRACLE, *Pompeu Fabra*, 2a ed., Barcelona, Proa, 1998; i Mila SEGARRA, *Pompeu Fabra: Una biografia*, Barcelona, Empúries, 1998.

ces favorable i, a sobre, una tal secció hauria pogut impugnar (amb un vel de *cientificitat*) les decisions adoptades per la secció d'expansió de la llengua». A més a més, s'havia fet evident (en les sessions plenàries) que el filòleg mallorquí no comptava amb gaire suport en el si de l'Institut, cosa que l'obligava a negociar des d'una posició de feblesa. Foren en va les gestions que Alcover féu immediatament després d'aquella reunió a prop de Cambó i de Joan Ventosa i Calvell, per tractar de reconduir la qüestió. I així s'arribà a una situació de no retorn quan Alcover s'endugué a Mallorca la seva calaixera de fitxes lexicogràfiques que anteriorment havia cedit a l'Institut i quan inicià els seus atacs des de les pàgines del *Bolletí del Diccionari*. Enmig de l'escalfor de la polèmica, Puig (en una sessió de la Diputació del 9.VI.1918) «pronuncià un discurs violentíssim contra Mn. Alcover, tractant-lo d'home de baix nivell moral i de no més alt nivell científic».¹⁰ Evidentment, es tractava d'una sortida de to impròpia de tot un president de la Mancomunitat i no pot ésser justificada de cap manera. Uns dies després d'aquesta diatriba, el plenari de l'Institut del 28.VI.1918 acordà per unanimitat la supressió de les funcions, atribucions i dignitats que tenia Alcover com a president de la Secció Filològica.

També fou molt polèmica la intervenció de Puig en l'altre gran conflicte del període, l'afer d'Ors. En aquella ocasió, la implicació de Puig tingué una caràcter personal molt més agut que no en el cas Alcover. L'esclat del conflicte tingué la primera manifestació pública, a principis de 1920, en l'estira-i-arrotonsa que protagonitzaren ell i d'Ors a l'hora de detallar d'antuvi el pressupost d'obertura de la biblioteca de Canet de Mar. En aquells moments, Ors estava al punt màxim del seu poder en el si del tramet mancomunitari. Entre d'altres responsabilitats, era Director d'Instrucció Pública (d'ençà de 1917), director del Seminari de Filosofia i Psicologia i secretari general de l'Institut, i també secretari de la seva Secció de Ciències. És molt possible, doncs, que d'Ors no volgués davallar a ésser tractat com a mer funcionari i que Puig també se sentís ferit en allò més profund quan un funcionari (per més «alt» funcionari que fos) desoí les seves ordres. En tot cas sembla clar que sí que existí un xoc entre dos caràcters forts, per més que aquesta qüestió no fou sinó un element més d'un conflicte que tenia més aspectes de fons i que acabà amb una inicial renúncia de Xènius (el mateix mes de gener de 1920) i una posterior destitució formal dictada pel Consell Permanent de la Mancomunitat (l'abril d'aquell mateix any). Públicament, com ha sintetitzat Enric Jardí, Ors plantejà la qüestió com una represàlia pel seu acostament ideològic al sindicalisme (en uns moments de gran tensió social), mentre que Puig i el Consell Permanent mancomunat l'acusaren d'haver comès irregularitats administratives.¹¹ Una i altra argumentació sembla que eren summament tendencioses i que no eren les causes realment profundes. En la discussió de l'afer que s'arribà a plantejar en l'Assemblea de la Mancomunitat del 15.I.1920 (sobretot en la intervenció final de Jaume Bofill i Mates) aparegué el que veritablement fou el desllorigador del conflicte. D'Ors no tan sols no havia facilitat el pressupost avançat requerit expressament per la presidència, sinó que havia dimitit en dis-

10. F. de B. MOLL, *Un home de combat...*, 1961, p. 187.

11. Enric JARDÍ, *Eugeni d'Ors*, Barcelona, Aymà, 1967.

conformitat amb la reestructuració que es volia fer de la mateixa direcció de la política mancomunal. En l'expectativa del traspàs de competències de les diputacions, es va voler instaurar una direcció col·legiada (i no una d'unipersonal com la que havia existit fins aleshores), en la qual Alexandre Galí s'havia d'ocupar de l'ensenyament primari i secundari, Rafael Campalans de l'ensenyament tècnic i professional, i d'Ors veia reduïdes les seves competències als estudis superiors. I és que els traspassos competencials constituïen, especialment en l'àmbit cultural i d'ensenyament, un canvi importantíssim. La dràstica reducció del poder d'Ors constituïa una evident marginació i sembla en bona part deguda a la poca capacitat i voluntat de Xènius de fer el paper de funcionari obedient i diligent que es volia imposar. En aquesta marginació, però, no hi van intervenir només els caps polítics de la Lliga (significativament Puig), sinó de manera també decisiva, un grup d'intel·lectuals funcionaris (als quals Bofill anomenava «una oligarquia de tècnics presidida pels polítics»),¹² que tenien un model cultural propi que entrava en col·lisió amb la visió personalista de Xènius. Eren els integrants del que Jordi Casassas ha qualificat com a sector *intel·lectual professional*, que aleshores veié l'oportunitat de consolidar la seva posició i d'assolir la professionalització anhelada.¹³ Els noms destacats d'aquest grup eren Ferran Valls-Taberner, Ramon d'Abadal i Vinyals, Ramon d'Alòs-Moner, Francesc Martorell, Jordi Rubió i Balaguer i Agustí Calvet, *Gaziel*, tots ells ja aleshores vinculats a l'Institut. Els dos primers, Valls i Abadal, destacadíssims juristes de l'Oficina d'Estudis Jurídics, tingueren una intervenció notable en l'elaboració de la fulminant intervenció de Bofill, mentre que el tercer, d'Alòs-Moner, fou qui substituï d'Ors a la secretaria general de l'Institut. Alexandre Galí, que cal incloure en el bloc detractor, va explicar que Puig el va cridar abans de la celebració de l'Assemblea de la Mancomunitat i li va preguntar si acceptaria de treballar conjuntament amb d'Ors, aquest com a director i ell i Campalans com a secretaris: «Li vàrem dir sense vacil·lar que no responíem del pensament del senyor Campalans, però que nosaltres no es vàiem amb cor de col·laborar amb el senyor d'Ors a les seves ordres immediates».¹⁴ Segons aquest testimoni, doncs, Puig cercà, en un primer moment, una solució pactada al conflicte que degué topiar amb l'oposició del sector intel·lectual professional al·ludit i amb l'actitud airada del mateix Xènius, que no tolerà veure rebaixat el seu poder. És per això que Galí afirma també que Puig «s'hi va mirar molt a prendre la decisió irremeiable».¹⁵

La intervenció de l'aleshores president de la Mancomunitat a l'Assemblea de l'organisme no sembla desmentir l'afirmació de Galí, ja que té tot el caràcter d'un immens retret. Puig es queixa perquè sempre ha hagut de defensar Xènius arreu (a la Mancomunitat contra els diputats

12. El contingut de la discussió de l'assemblea fou editat per Guillem DÍAZ-PLAJA a *La defenestració de Xènius*, Principat d'Andorra, Andorra, 1967, p. 169.

13. J. CASASSAS ha desenvolupat aquesta idea en diferents obres, especialment a *Jaume Bofill i Mates (1878-1933). L'adscripció social i l'evolució política*, Barcelona, Curial, 1980, i a «La configuració del sector "intel·lectual-professional" a la Catalunya de la Restauració», *Recerques*, núm. 8 (1978).

14. A. Galí, *Història de les institucions...*, 1978-1986, llibre xv: *Serveis Tècnic-administratiu*, p. 59.

15. A. Galí, *Història de les institucions...*, 1978-1986, llibre xv: *Serveis Tècnic-administratiu*, p. 59.

d'esquerra, al mateix Institut i, encara, al Consell de redacció de *La Veu de Catalunya* contra el criteri majoritari) i li ha hagut de tolerar pronunciaments públics clarament esquerrans que van enervar els seus companys de partit, mentre que Ors li correspon amb una desautorització (no fa cas d'una ordre donada per ell) i l'acusa de persecució ideològica. No s'ha valorat prou l'impacte que en l'ànim de Puig degué provocar l'actitud d'Ors d'incomplir una ordre expressa seva. En la documentació facilitada per Díaz-Plaja s'hi reproduïx una carta de Puig en la qual li diu a d'Ors:

M'entreguen un ofici de vostè referent a Biblioteques. No és qüestió de que perdem els dies dirigit-nos oficis. Enviïm quant abans el pressupost, per a poder inaugurar la Biblioteca de Canet, la data en què va acordar-la el Consell, ja que si no la rebo amb l'antelació necessària m'obligarà a prendre altres determinacions. Li retorno l'ofici a què he al·ludit, car no m'agrada entendre'm amb oficis, sinó donant ordres que desitjo es compleixin puntualment.¹⁶

En la seva carta de resposta, Ors, després de plantejar les dificultats que hi havia en l'elaboració de l'esmentat pressupost, diu:

En l'entretant, permeti'm només d'afegir un mot per a protestar amistosament de les últimes paraules contingudes en la seva lletra. Jo no el conec d'ara: jo he tingut més d'un cop l'honra de combatre al costat de vostè contra les rutines burocràtiques i les resistències a la política de cultura, i sé que vostè és massa intel·ligent i massa artista perquè en formes d'aquell llinatge hagi pogut trobar l'expressió exacta al seu pensament.¹⁷

Una resposta d'aquest to avui és del tot impensable en la relació entre un funcionari (per més graduació que tingui) o qualsevol càrrec de confiança i el president de la institució política de la qual depèn.

La dimissió-destitució d'Ors marcà un punt culminant del procés de professionalització dels intel·lectuals que volgueren participar en el projecte d'institucionalització política mancomunal i en remarcà també la principal limitació: la necessitat de sacrificar el criteri propi. El càstig a un funcionari díscol podia haver tingut la seva lògica (per més que aquesta impliqués que els intel·lectuals doblats de funcionaris havien de renunciar a tenir un criteri independent, cosa avui malauradament ben assumida per tothom), però el que la majoria d'analistes d'aquell conflicte han trobat inadmissible ha estat la persecució posterior de la qual fou objecte d'Ors, fora ja de l'àmbit funcional, en institucions suposadament autònomes com l'Institut o l'Escola de Bibliotecàries. Fins i tot el mateix Galí, que tingué un protagonisme destacat en l'exclusió de Xènius, arribà a lamentar la «cacera de l'home» que es desfermà.¹⁸ Així, la destitució dels seus

16. Guillem DÍAZ-PLAJA, *La defenestració...*, 1967, p. 15.

17. Guillem DÍAZ-PLAJA, *La defenestració...*, 1967, p. 17.

18. A. Galí, *Història de les institucions...*, 1978-1986, llibre xv: *Serveis Tècnic-administratiu*, p. 61.

càrrecs de l'Institut (primer com a secretari general, l'abril de 1920, i posteriorment com a director del Seminari de Psicologia i Filosofia, i com a secretari de la Secció de Ciències) no tan sols evidencià aquest caràcter persecutori, sinó que també demostrà la manca d'autonomia real d'aquesta entitat envers el poder polític.

Malgrat el gran impacte que els conflictes amb Alcover i d'Ors van tenir en l'opinió pública i la reestructuració interna que comportaren, no amenaçaren seriosament en cap moment la continuïtat de l'Institut (per bé que sí que minvaren la força d'algunes seccions —especialment la de ciències— i estroncaren algunes iniciatives cabdals, com la realització del *Diccionari de la llengua catalana*). Amb el traspàs de competències de les diputacions a la Mancomunitat, l'any 1920, hi hagué una remodelació profunda de l'entitat que tendí a reforçar-ne encara més el vincle amb aquest organisme de govern polític. I és que la supeditació al poder polític tenia les seves compensacions i permetia plantejar-se una expectativa encara de major creixement que l'assolida fins aleshores. Però la vinculació amb el poder polític que havia estat fins aleshores, en bona mesura, la clau del seu èxit, es revelà ben aviat com el seu veritable *taló d'Aquil·les*.

3. La dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)

En els moments en què l'Institut havia iniciat una remodelació que semblava preparar un important salt qualitatiu, l'adveniment de la dictadura de Primo de Rivera, el 13.IX.1923, frustrà tot aquell projecte. El suport que personalment Puig donà al nou règim no serví ni per salvar la desnaturalització de la Mancomunitat (posteriorment suprimida) ni per aturar una campanya d'asfíxia premeditada de l'Institut. Aquest suport de Puig al Directori militar significà la seva *mort política* (no pas com a dirigent polític del seu partit, que continuà durant molts anys, sinó com a figura política amb càrrecs públics) i explica també l'ostracisme que patí la seva figura fins a dates relativament properes. Les raons de la seva actitud foren explicades per ell mateix, uns anys més tard, en una conversa amb Josep Pla:

La situació dels últims anys de la Mancomunitat és inseparable de la situació social de Barcelona creada aquests últims anys per la falta d'autoritat. La gent s'entrematava pels carrers [...] la vida de la Mancomunitat anava prenent l'aire irrisori que agafen les coses quan l'ordre públic elemental no és assegurat. Sense aquest ordre, la cultura no té cap interès. Nosaltres creguérem que el capità general resoldria el fenomen d'ordre públic i l'ajudàrem.¹⁹

El desencís de Puig envers el dictador, però, no tardà en arribar a causa de la seva marginació (i la del seu grup polític), de la persistència en la proscripció dels símbols més elementals de

19. Josep PLA, *Retrats de passaport*, Barcelona, Destino, 1970, col·l. «Obra completa», vol. 17, p. 263. Reportat per Albert BALCELLS (dir.), *La Mancomunitat i l'autonomia*, Barcelona, Proa, IEC, 1996, p. 221.

la catalanitat de la vida pública (la llengua, la cultura, la bandera, etc.) i del ferm propòsit de les autoritats de desnaturalitzar la mateixa Mancomunitat. Puig deixà el càrrec la vigília de Nadal de 1923 i marxà cap a França (fou substituït com a president accidental per Jaume Estapé sense que hi hagués una renúncia formal), d'on no retornà fins al mes de febrer. El 13.I.1924 foren destituïts pel Directori militar tots els diputats provincials i el dia 30 fou nomenat president de la Mancomunitat Alfons Sala i Argemí per aclamació d'una assemblea composta per diputats afins al règim dictatorial. L'actitud posterior de Puig seguí la del seu grup i es caracteritzà, segons A. Balcells, per una estratègia de «política passiva i resistència cultural activa».²⁰ Les noves autoritats, esperonades per Darius Rumeu i Freixa, baró de Viver, que era aleshores vicepresident del consell permanent, iniciaren l'obra de destrucció sistemàtica de l'aparell cultural bastit per la Mancomunitat i, doncs, també l'ofensiva contra l'Institut. Es nomenà una Comissió Inspectora (composta per professors universitaris) que havia de fiscalitzar l'activitat de la institució des de la seva mateixa fundació, en un intent de desprestigiar-la públicament i de, posteriorment, desnaturalitzar-la amb el nomenament de membres afins o senzillament suprimir-la per una altra entitat. Contra tot pronòstic, l'informe de la comissió (de finals de 1924) fou altament favorable per a l'Institut. Aquest resultat, junt amb el fet que la Unió Acadèmica Internacional l'havia reconegut oficialment com a membre el març de 1924 degueren impedir una desnaturalització oberta o la simple supressió. Tanmateix, la repressió fou molt dura. Un cop eliminada definitivament la Mancomunitat (el 1925), la nova Diputació de Barcelona presidida per J. M. Milà i Camps va desposseir l'Institut dels seus serveis (meteorològic, d'investigacions arqueològiques, de conservació i catalogació de monuments, d'investigacions filològiques, etc.) per incorporar-los a la dependència directa de l'organisme provincial, va deixar de finançar-lo i va desfer el patronat de la Biblioteca de Catalunya (reconvertida en Biblioteca Central) per tal de tallar tot vincle orgànic entre les dues entitats. Amb aquestes mesures, sense recursos financers públics i sense els serveis que l'havien prestigiat, es pretenia que l'Institut morís d'inanició o que dugués una existència agònica, reduïda al mer testimonialisme. En aquest context, Puig (que malgrat tot, encara era l'*home fort* de l'Institut) desenvolupà un paper cabdal en la pervivència de la institució enmig d'un difícil equilibri polític i una mancança flagrant de finançament, només en una petita part suplida pel mecenatge privat. Orientà políticament la gent abans vinculada a l'Institut i que havia passat a dependre de la Diputació (com era el cas de Pere Bosch Gimpera, que li consultà si havia d'acceptar el càrrec de director dels serveis traspassats d'arqueologia i conservació de monuments)²¹ i tingué un paper destacat a l'hora d'assegurar l'organicitat de l'entitat i de captar mecenes que donessin suport financer. Però sobretot, on Puig desenvolupà una actuació més espectacular fou en l'àmbit de la projecció internacional de la seva recerca, tan estretament vinculada a l'Institut. Així, el 1924, assistí al I Congrés Internacional d'Estudis Bizantins celebrat a

20. Albert BALCELLS, *La Mancomunitat...*, 1996, p. 222-223.

21. Així ho explica el mateix P. BOSCH GIMPERA a *Memòries*, Barcelona, Edicions 62, 1980.

Bucarest (i el 1927 al segon, celebrat a Belgrad); el 1925 impartí cursos a París sobre l'arquitectura romànica catalana i aquell mateix any fou nomenat membre de l'Acadèmia d'Inscripcions i Belles Lletres de la capital francesa; i el 1926 anà als Estats Units cridat per Arthur Kingsley Porter per fer un curs a la Universitat de Harvard, també sobre el romànic català.

4. La Generalitat republicana i la Guerra Civil

El final de la Dictadura, la proclamació de la República catalana i la instauració del govern autonòmic de la Generalitat configuraren un panorama polític molt favorable per a la represa de l'Institut. No tan sols se'n restablí el finançament amb diner públic i se li retornaren oficines i serveis, sinó que fou l'època en què passà a ocupar un flamant nou local a l'antic edifici de la Casa de Convalescència i de l'Hospital de la Santa Creu. Es pot dir que rebé un tracte preeminent per part dels nous organismes de cultura de la Generalitat, ja que el més important de tots, el Consell de Cultura (instituit el 18.VI.1931) l'esmentava com a la primera de les entitats que calia tenir en compte, al mateix nivell que la Universitat de Barcelona. Així mateix, en el si d'aquest Consell (integrat per vint-i-cinc membres), malgrat que les designacions eren a títol individual, l'Institut hi tenia un pes important, ja que la presència de membres adscrits a l'entitat era notablement superior a d'altres acadèmies barcelonines. Malgrat tot això, però, la Conselleria de Cultura s'arribà a plantejar (com consta en el llibre *L'obra de cultura* publicat per la Generalitat el 1932) la creació d'una nova institució acadèmica que hauria pogut entrar en competència amb l'Institut; segurament perquè el veien com una creació de la Diputació i de la Mancomunitat de l'època d'hegemonia de la Lliga. Els esdeveniments de 1934 impossibilitaren qualsevol avenç en aquest sentit i no fou fins a l'esclat de la guerra que, a la tardor de 1937, es creà una institució d'unes característiques similars: la Institució de les Lletres Catalanes.

En tot aquest procés que arrenca amb la liquidació de la dictadura, a principis de 1930, Puig hi tingué un paper prou important. Sobretot en els primers moments, quan fou restituïda la Diputació de Barcelona de nomenament popular, ja que, en qualitat de diputat, pressionà perquè l'organisme provincial es comprometés a remodelar i adaptar el que havia d'ésser la nova seu de l'Institut, finalment cedida per l'Ajuntament barceloní el 1931. La instauració del nou règim, però, obrí un període políticament molt dur per a Puig i el seu partit. El 1932, va perdre les eleccions al Parlament de Catalunya i Puig no aconseguí sortir com a diputat. Com ha dit A. Balcells, «més que deixar ell la política, la política el va deixar a ell».²² Es refereix, naturalment, a la política pública, perquè Puig continuà com a dirigent de la Lliga, ja que participà en la refundació de 1933 (quan passà a dir-se Lliga Catalana) i féu part del consell de govern fins al 1936. El 1935, arran de la mort de Francesc Martorell (que era el representant oficiós de la Secció Històrico-Arqueològica a l'entitat) passà a ésser membre del Consell de Cultura, sobretot per la seva condició de

22. Albert BALCELLS, «Josep Puig i Cadafalch. Dirigent polític i president de l'IEC», *Serra d'Or* (octubre 2001), p. 22.

president d'aquesta mateixa secció, i fou adscrit a la ponència d'arxius, biblioteques i belles arts. La seva actuació en aquest organisme fou criticada per Alexandre Galí que l'acusà de pretendre «infeudar a l'Institut l'únic que la Generalitat podia governar amb plenitud de sobirania, el règim d'arxius, biblioteques, museus i patrimoni artístic».²³ Un propòsit d'aquest ordre només pot ésser criticat des de d'una posició de defensa de les competències del Consell, però no pas des de la defensa dels interessos de l'Institut, que sens dubte s'hauria vist reforçat amb la pretensió de Puig. Tanmateix, el propi Galí també va reconèixer que, malgrat el que ell qualifica d'«interferència poc feliç» de Puig, la seva ponència «va treballar d'una manera constant i sense efectismes», raó per la qual l'any 1936 «havia donat forma a un sistema total i orgànic per a regir els rams de la vida cultural catalana que li eren confiats».²⁴ També fou fructífer el treball de Puig en el si de l'Institut i de la Secció Històrico-Arqueològica. Especialment lluida fou la seva participació (com a president de la secció i en representació de l'Institut) en congressos i reunions internacionals, que proliferaren potser encara més que en l'època de la dictadura primoriverista. Només a títol indicatiu, cal citar el XIII Congrés Internacional d'Història de l'Art celebrat a Estocolm el 1933 (on presidí una de les seccions) o els actes de celebració del tricentenari de la fundació de l'Acadèmia francesa, el 1935 (on hi portà un missatge en nom de l'Institut). En aquest període, l'Institut edità el 1934 *L'Arquitectura romana a Catalunya* (una segona edició molt ampliada del volum primer del llibre primer de *L'arquitectura romànica a Catalunya* aparegut el 1909), que contribuï decidivament a augmentar el seu prestigi d'estudis de l'art. Un prestigi que quedà consolidat, en aquesta mateixa etapa, quan fou nomenat doctor *honoris causa* per les universitats de París (1933) i Autònoma de Barcelona (1934).

L'esclat de la guerra i del procés revolucionari l'empenyeren a refugiar-se a França (a París, Montpeller i a la Catalunya del Nord) i a tallar el vincle orgànic amb l'Institut. Malgrat la seva absència i els durs condicionants que durant el període bèl·lic hagué de patir la institució, no es van prendre mesures per a la seva exclusió i ni tan sols no s'arribà a nomenar cap substitut. Aquesta actitud prudent i equànime (sembla que sostinguda gràcies a la fermesa del que aleshores n'era el secretari general, Ramon d'Alòs-Moner) va permetre, com ha assenyalat A. Balcells, «recollir els seus fruits en una situació encara molt pitjor: la de la postguerra».²⁵

5. El franquisme

La política de genocidi cultural practicada pel règim franquista afectà de manera molt directa l'Institut. Certament foren els moments més difícils de la seva història, com assenyalà Miquel

23. A. GALÍ, *Història de les institucions...*, 1978-1986, llibre xv: *Serveis Tècnico-administratiu*, p. 43.

24. A. GALÍ, *Història de les institucions...*, 1978-1986, llibre xv: *Serveis Tècnico-administratiu*, p. 45.

25. Albert BALCELLS, «L'Institut d'Estudis Catalans durant la Guerra Civil», *Revista de Catalunya*, núm. 146 (desembre 1999), p. 23.

Coll i Alentorn.²⁶ Calgué una veritable refundació de l'entitat, en la qual Puig hi tingué un paper de primeríssim ordre. Durant la guerra, restà a França i no passà al bàndol dels militars nacionalistes espanyols com feren bona part dels seus companys de partit, i tampoc no signà un manifest d'adhesió al bàndol franquista promogut pels principals dirigents de la Lliga. Aquesta seva posició de no implicació ni amb el franquisme ni amb els dirigents republicans que menaren la guerra, junt amb la seva condició de supervivent actiu del nucli fundador de l'entitat i de president d'una de les seves seccions, el convertiren en l'home clau per a donar legitimitat i per a dirigir políticament la represa de l'Institut. Retornat a Barcelona el 1941, va haver-ne de marxar poc temps després, per instal·lar-s'hi definitivament el 1942. A partir d'aleshores, amb l'ajut d'un nucli més jove impulsat per Ramon Aramon i Serra (que n'esdevingué secretari general) i Miquel Coll i Alentorn, hagué de pugnar per restablir l'organicitat de la institució. Puig en fou el president únic fins al 1950 quan, per explícita voluntat seva, es restablí el torn rotatori dels presidents de cadascuna de les seccions (i a partir d'aleshores ell continuà com a president de la Secció Històrico-Arqueològica). La seva casa del carrer de la Provença, núm. 231, fou la seu oficiosa de l'Institut (que havia estat desposseït del seu local de la Casa de la Caritat) i, per tant, el lloc on se celebraren les sessions plenàries i les primeres festes anuals. Malgrat que els seus intents davant l'Ajuntament i la Diputació de Barcelona per tal que li fossin retornats a l'Institut el locals i els materials dipositats resultaren infructuosos, durant el seu mandat presidencial es recuperà la vida orgànica de l'entitat, es cobriren les vacants de membres, es restabliren les relacions internacionals, es tornà a publicar malgrat la censura vigent i es crearen noves societats.²⁷ I tot sense cap mena de reconeixement legal (en una «pública clandestinitat», segons la definició de Coll i Alentorn)²⁸ i únicament amb el suport del mecenatge privat, agrupat al voltant de l'associació Benèfica Minerva, proveïda per diferents industrials catalans. Fins pràcticament a la seva mort, esdevinguda el desembre de 1956, als vuitanta-nou anys, Puig es mantingué, com a dirigent de l'Institut, «al peu del canó». Encara l'any anterior havia presidit (perquè li corresponia per torn), la sessió plenària del novembre del 1955, on es rebutjà l'intent de la Diputació barcelonina de crear una nova institució de cultura que podia significar l'absorció i dissolució de l'Institut. L'enterrament de Puig constituí una de les més importants manifestacions silencioses de la resistència cultural i política al franquisme. En aquells moments ja era ben clar que, malgrat la continuïtat de moltes de les restriccions imposades per la dictadura, gràcies a l'actuació de Puig i dels seus companys, l'Institut havia pogut superar la fase més crítica de la seva existència.

26. M. COLL I ALENTORN, «Els primers setanta-cinc anys de l'IEC», a M. COLL I ALENTORN, *Història*, vol. 2, Barcelona, Curial i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992, col·l. «Textos i Estudis de Cultura Catalana», núm. 25.

27. Vegeu Albert BALCELLS, «L'Institut d'Estudis Catalans i la Diputació de Barcelona sota el règim franquista», *Afers*, núm. 39 (2001) p. 413-436.

28. M. COLL I ALENTORN, «Els primers setanta-cinc anys de l'IEC», a M. COLL I ALENTORN, *Història*, vol. 2, 1992, p. 503.